

Pavao Krpmotić
krmpavao@gmail.com

EPENTEZA DENTALA U HRVATSKOME JEZIKU

U radu se opisuju postanak, uzroci i kronologija umetanja neetimoloških dentalnih okluziva *t* i *d* unutar suglasničkih skupina *sr*, *zr* i *žr* u govorima triju narječja hrvatskoga jezika. Usporedbom s drugim slavenskim jezicima i uz pomoć relativne kronologije slavenskih glasovnih promjena moguće je odrediti dva povijesna razdoblja u kojima je djelovala spomenuta glasovna promjena: starije praslavensko razdoblje te mlade općeslavensko i ranohrvatsko doba. Potvrde s provedenom starijom praslavenskom epentezom nalaze se u svim slavenskim jezicima, dok je mlađa epenteza posvjedočena na manjemu dijelu južnoslavenskoga govornog područja u starijim spomenicima, povijesnoj leksikografiji i suvremenim govorima. Poznavanje nove epenteze dentala korisno je prilikom uspostavljanja više hrvatskih etimologija, kao i za potpunije razumijevanje povijesne fonologije hrvatskoga jezika.

1. Uvod

Epentezom se naziva umetanje suglasnika između druga dva suglasnika u riječi, čime nastaje fonetski složenija suglasnička skupina.¹ Glavni uzrok nastanka novoga, neetimološkog segmenta najčešće je težnja za pojednostavnjenjem izgovora jer je suglasnička skupina s umetnutim segmentom lakše izgo-

¹ U stranoj literaturi epentezom se obično naziva umetanje samoglasnika, dok se za suglasnike upotrebljava naziv *anaptiksa* (Crowley 1992: 42) ili *excrescence* (Campbell 1999: 36). U hrvatskome jezikoslovlju ustalilo se epentezom nazivati glasovnu promjenu dodavanja neetimološkoga suglasnika pa se, slijedeći domaću tradiciju, dosljedno upotrebljava taj naziv.

vorljiva od skupine bez epenteze (Campbell 1999: 36).² Umetanje epentetskoga suglasnika dobro je potvrđena glasovna promjena u jezicima svijeta do koje često dolazi nakon neke prethodne fonološke inovacije čijim je djelovanjem izmijenjen do tada uobičajen redosljed segmenata u slogu. Kao primjer takvoga razvoja navodi se španjolska riječ *hombre* ‘čovjek’ nastala od starijega, vulgarnolatinskoga **homre* < lat. *hominem*. Pravilna sinkopa kratkoga samoglasnika unutrašnjega sloga izazvala je disimilaciju $m : n > m : r$, čime je nastala nova suglasnička skupina *mr*. Reakcija fonološkoga sustava na provedenu promjenu bilo je umetanje novoga segmenta *-b-* koji je artikulacijski između bilabijalnoga *m* i dentalnoga *r*. Na isti način nastala je i španjolska riječ *hembra* ‘ženka’ < **femra* < vlat. **femna* < lat. *fēmīna* te francuska riječ *chambre* ‘soba’ < vlat. **camra* < lat. *camera*. Da nije riječ o isključivo romanskome fenomenu, svjedoči identičan glasovni razvoj grčkoga jezika i unutarnja rekonstrukcija starogrčkoga pridjeva *ἄμβροτος* ‘besmrtn’, složenoga od prefiksa **η-* ‘ne’ i korijena **myt-* ‘mrtav’. Pravilnim razvojem prvo je postao oblik **amrotos*, da bi se potom, kao i u primjerima iz romanskih jezika, unutar suglasničke skupine *mr* umetnuo bilabijalni okluziv *b*.

Premda je djelovanjem opisane jezične promjene u svim primjerima nastala fonetski složenija suglasnička skupina, izgovor je pojednostavnjen jer je novi suglasnik olakšao artikulaciju i ispravio „poremećaj” koji je u slogovnu strukturu unijela prethodna promjena, sinkopa kratkoga medijalnog samoglasnika u vulgarnolatinskome i desilabizacija slogotvornoga sonanta u pragrčkome. Epentetski suglasnik umeće se i kako bi se umanjila razlika u artikulaciji dvaju susjednih segmenata u slogu. Umetnuti glas tada je po svojim akustičkim i artikulacijskim obilježjima prijelazni segment prema ostalim segmentima u skupini. Takva pojava zabilježena je u povijesti engleskoga jezika kada se radi lakše artikulacije između nazalnoga *m* i dentalnoga *t* umetnuo bilabijalni okluziv *p*: npr. steng. *æmtig* ‘prazan’ > *empty* (Crowley 1992: 42), čemu, za razliku od primjera iz romanskoga i grčkoga, nije prethodila neka druga fonološka promjena. S time se može usporediti i slavenska epenteza sonanta *l* koji je na kraju općeslavenskoga razdoblja u većini slavenskih govora umetnut između bilabijalnoga suglasnika **p*, **b*, **m* ili **w* te poluvokala **j*: npr. psl. **zemja* > hrv. *zemlja*, rus. *земля*; psl. **grabja* > hrv. *grablje*, strus. *грабля* (Carlton 1991: 113).³

² To ne znači nužno i fonetski jednostavniju strukturu sloga jer je potonje uvjetovano fonotaktičkim pravilima pojedinoga jezika. Tako će jednostavnijemu izgovoru pogodovati svaka promjena koja se uklapa u postojeće fonetske obrasce.

³ Na zapadnoslavenskome području epentetsko se *l* čuva samo u korijenu riječi, dok na granici morfema epenteza nije zabilježena: usp. polj. *pluć*, češ. *plivat* ‘pljuvati’; ali polj. *ziemia*, češ. *země* ‘zemlja’.

Osim toga dobro poznatoga primjera u hrvatskome jeziku, čuvaju se i tragovi epenteze kojom su u dva navrata tijekom jezične povijesti umetnuti dentalni okluzivi *t* i *d*. Prvi put već u praslavenskome razdoblju umetnut je dental *t* unutar suglasničke skupine *sr*, a kasnije, na kraju općeslavenskoga razdoblja, uz analoško provođenje iste promjene zabilježeno je i umetanje dentala *d* unutar suglasničkih skupina *žr* i *zr*. Primjeri koji svjedoče o starijoj praslavenskoj epentezi sačuvani su u svim slavenskim jezicima, dok je mlađa inovacija karakteristična za manji dio južnoslavenskoga područja, o čemu svjedoče stariji spomenici, povijesna leksikografija i suvremeni govori.

2. Praslavenska epenteza

Pod nazivom *praslavenski* podrazumijeva se jedinstven jezični sustav iz kojega su se razvili svi slavenski jezici. Premda nije potvrđen ni na jednome jezičnom spomeniku, naziv *praslavenski* ne treba razumjeti kao teorijski konstrukt, nego kao stvarni jezik kojim se, prema saznanjima povijesnoga jezikoslovlja, govorilo na prostoru istočne Europe, od Baltičkoga do Crnoga mora oko 600. godine naše ere (Holzer 1995: 55–89). Većina jezičnih obilježja i glasovnih inovacija rekonstruiranih za praslavenski jezik naslijeđeni su i u pojedinačnim jezicima koji su se iz njega razvili. Jedno od takvih obilježja bila je tendencija umetanja suglasnika *t* unutar suglasničke skupine *sr*, što je kasnije dosljedno potvrđeno u svim slavenskim jezicima. Osim u slavenskome, inovacija je dobro potvrđena i u germanskim jezicima, zbog čega pojedini autori govore o zajedničkoj slavensko-germanskoj izoglosi. Međutim, radi se sigurno o usporednome razvoju, a ne zajedničkoj inovaciji. Na takav zaključak upućuje nas relativna kronologija slavenskoga i germanskoga, kao i činjenica da epenteza u slavenskim najbližim srodnicima, baltičkim jezicima, uglavnom nije dosljedno provedena. Tako slavenskomu *struja* odgovara litavski *srauja*, a slavenskomu *ostrъ* litavsko dijalektno *ašrus*. Spomenuta inovacija fonetski je uobičajena, ali istovremeno fonološki zanimljiva jer pomaže uspostavi relativne kronologije praslavenskih glasovnih promjena.⁴ Osim toga, potrebno ju je spomenuti prilikom tumačenja više slavenskih etimologija. Dalje navedeni primjeri s usporednicama iz više slavenskih jezika svjedoče o starome postanju promjene.

⁴ Stvaranje novih suglasničkih skupina naizgled se ne uklapa u razvojne obrasce praslavenskoga fonološkog sustava obilježenoga nestankom brojnih segmenata uslijed djelovanja zakona otvorenih slogova i težnjom za idealnim CV obrascem slogovne strukture. Ta tendencija ipak nije spriječila ni poništila djelovanje praslavenske epenteze pa je skupina *str* ostala sačuvana tijekom cijeloga praslavenskoga razdoblja.

2.1. Primjeri:

1) psl. **struja* (stsl. *struja*; rus. *струя*; polj. *struja*; slov. *struja*) < pie. **srew-*‘teći’ (usp. lit. *srauja*; stind. *srávati* ‘teći’; grč. *ῥέω* ‘teći’)

2) psl. **p̣strḅ* ‘šaren’ (stsl. *p̣strḅ*; polj. *pstry*; slov. *pester*) < pie. **pik-*‘ro-šaren’ (usp. grč. *πικρός* ‘šaren’; stind. *piṃśati* ‘ukrašavati’)

3) psl. **strupḅ* ‘krasta’ (stsl. *strupḅ* ‘rana’; rus. *цмпын*; polj. *strup*; slov. *strup*) < pie. *(*s*)*roup-*‘krasta’ (usp. lit. *raupaĩ* ‘boginje’; možda i grč. *ῥύπος* ‘prljavština’)

4) psl. **ostrḅ* (stsl. *ostrḅ*; rus. *оцмпуĩ*; polj. *ostrzy*; slov. *oster*) < pie. **h₂ek*‘ros ‘oštar’ (usp. lit. dij. *ašrus* ‘oštar’; grč. *ἄκρος* ‘strm’; lat. *acer* ‘oštar’)

5) psl. **sestra* (stsl. *sestra*; rus. *сестра*; polj. *siostra*) < pie. **suesōr* (usp. stind. *svasar-*; lit. *sesuo*, gen. *sesers*; lat. *soror*)⁵

6) psl. **obstrovḅ* ‘otok’ (stsl. *ostrovḅ*; rus. *остров*; slov. *ostrov*) < pie. **srew-*‘teći’ (usp. lit. *srovē* ‘tok’; grč. *ῥόος* ‘tok’)

7) psl. **nozdra* ‘nozdrve’ (stsl. *nozdṛi*; rus. *ноздря*; polj. *nozdrze*; slov. *nozdra*) < pie. **nh₂es-r-* (Derksen 2007: 357) (usp. lit. *nasraĩ* ‘nozdrve’). Najvjerojatnije postalo od starijega **nosra* uz ozvučenje skupine *sr* > *zr* (v. sljedeći primjer)

8) psl. **męzdra* ‘opna, ovojnica’ (hrv. *mezdra*; rus. *мяздра*; stpolj. *mięzdra*; slov. *mezdro*) < pie. **mēm̄s-reh₂* (Vine 2002: 333) (usp. lat. *membrum* ‘ud’; stir. *mír* ‘obrok’)

Ako je navedena etimologija točna, praslavenska skupina **zdr* nastala je ozvučenjem starijega *sr* kao u prethodnome primjeru, nakon čega je provedena epenteza. Druga je mogućnost da *d* u oba primjera potječe od formanta **d^hro* (Arumaa 1976: 188), ali to je manje vjerojatno. Citirana etimologija polazi od tvorbe kolektivnim sufiksom *-reh₂* iz indoeuropske riječi za ‘meso’, što objašnjava podrijetlo značenja dviju navedenih neslavenskih usporednica.

Spomenute etimologije svjedoče da je u jednome razdoblju praslavenskoga jezika postojala tendencija umetanja neetimološkoga suglasnika *t* unutar suglasničke skupine *sr* i da su rezultati te promjene do danas dobro očuvani u svim slavenskim jezicima. Datiranjem inovacije unutar relativne kronologije praslavenskih glasovnih promjena doznaje se da je provedena nakon satemizacije jer joj podliježe praslavensko **s* < pie. **k*’ u primjerima 2) i 4). Isto tako, može se pretpostaviti da je nastala nakon desilabizacije slogotvornih sonanata jer joj

⁵ Epentetsko *t* u ovome primjeru može biti analogno prema **bratṛḅ*.

ne podliježe stara skupina **sj*⁶. Nasuprot tomu, može se zaključiti da je provedena prije metateze likvida jer joj ne podliježu oblici nastali tom promjenom. Tako od praslavenskoga **serd-* nastaje stsl. *srěda*, polj. *środa* i hrv. *srijeda*, a od psl. **sorm-* nastaje stsl. *sramъ*, polj. *srom*, hrv. *sram*. Da je epenteza provedena nakon metateze, navedeni oblici u hrvatskome jeziku glasil bi ***strije-da* i ***stram*.⁷

3. Ranohrvatska (štokavsko-čakavska) epenteza

Prethodno opisana tendencija obnovljena je nakon što su se govornici praslavenskoga jezika međusobno dovoljno udaljili da se novonastale inovacije više nisu mogle provesti na cjelokupnome govornom području. Opsežne fonološke promjene koje su započele u devetome i trajale do početka dvanaestoga stoljeća omogućile su u razvijenome srednjem vijeku oblikovanje pojedinačnih slavenskih jezika. Za razliku od prethodnoga doba jedinstvenoga slavenskoga jezika, za ovu mlađu epohu karakteristična je dijalektna podjela slavenskoga govornog područja. Pritom različite inovacije nastaju na ograničenim dijelovima govornoga područja, ponekad s istima, ali uglavnom s različitim rezultatima⁸ te se na kraju za manji dio južnoslavenskoga područja koji uključuje i prostor hrvatskih narječja može datirati nova epenteza dentala nastala u sličnome fonetskom okružju kao i tipološki identična praslavenska pojava. U vrelima koja obuhvaćaju dijalektne rječnike i povijesnu leksikografiju hrvatskoga jezika pronađeno je petnaestak leksema koji svjedoče o novoj epentezi. Za svaki se primjer uspostavlja etimologija te se navode potvrde uz citat iz vrela.

3.1. Promjena *sr > str*

Mlađa glasovna promjena *sr > str* fonetski je istovjetna starijoj praslavenskoj promjeni, ali je, za razliku od nje, provedena samo na dijelu južnoslavenskoga prostora u dva primjera. Da je riječ o mlađoj glasovnoj promjeni, svjedoče usporednice iz ostalih slavenskih jezika te relativna kronologija s obzirom na to da je epentetsko *t* umetnuto nakon metateze likvida i ispadanja slabih po-

⁶ Od pie. **kʷd-* 'srce' nije potvrđeno ***strdce* ili ***strce*. Desilabizacija slogotvornih sonata datira se u baltoslavensko razdoblje s gotovo identičnim odrazima u svim baltoslavenskim jezicima pa se i iz činjenice da u baltičkim jezicima epenteza nije dosljedno provedena zna da je nastupila nakon desilabizacije.

⁷ Za potpunu relativnu kronologiju v. 4.2.

⁸ Kao posljednja općeslavenska promjena u literaturi se tradicionalno navodi ispadanje poluglasova u slabome položaju (Carlton 1991: 165). Sve promjene nastale nakon toga dio su samostalnoga razvoja svakoga pojedinog slavenskog jezika.

luglasa. Prema tome se zna da u sljedeća dva primjera skupina *str* nije naslijeđena iz praslavenskoga, nego je nastala naknadnim, analoškim umetanjem neetimološkoga *t*.

3.1.1. *striješ* ‘inje’ < psł. **seržb* (csl. *srěšb* ‘talog’; slov. *srež* ‘inje’; polj. *szryż* ‘tanak led na vodi’; gluž. *srěž* ‘tanak led’) < pie. **k’er-* (Bezłaj III, 328) ‘siv’ (usp. lit. *širvas* ‘siv’; stnord. *hjarn* ‘smrznuti snijeg’; alb. *thjermë* ‘siv’). Starija etimologija koja praslavenski **seržb* povezuje s grčkim *ῥῆγος* i lat. *frīgus* ‘hladan’ < pie. **sriHg* formalno nije moguća, između ostaloga i zbog činjenice da bi u tome slučaju epentetsko *t* trebalo biti posvjedočeno u svim slavenskim jezicima (v. 2.1.). U hrvatskome su jeziku od osamnaestoga stoljeća potvrđeni oblici *strijež* i *striješ* u dva značenja: ‘talog od vina’ i ‘inje’. Prvo značenje poznato je još iz crkvenoslavenskih tekstova, a drugo je raširenije i češće zastupljeno u ostalim slavenskim jezicima. U starijoj leksikografiji Della Bella spominje *strijež* ‘crosta che fa il vino dentro la botte’, a Belostenec donosi oblike *streš* i *sreš* ‘pruina’, uz napomenu da se drugi oblik govori u „hrvatskome” dijelu zemlje. U suvremenim govorima dobro je potvrđeno na čakavskome i štokavskome području: *strīš* (Brač), *strīž* ‘nakupina kristala na unutrašnjoj strani bačve’ (Pitve i Zavala), *strīž* ‘inje’ (Gacka); *strīž* ‘smrznuti mraz’ (Lika), *strīš* ‘plijesan, kora na vinu’ (Studenci), *strīža* ‘skrućeni vinski talog u bačvi’ (bački Hrvati). U kajkavskome su potvrđeni oblici bez epenteze: *srēš* ‘inje na grana drveća’ (Varaždin), *srēš* ‘smrznute pahuljice’ (Gola), *sr’ēš* (Sveti Đurđ).

3.1.2. *stršljen* < psł. **sršēnъ* (usp. stsl. *srъšenъ*; slov. *sršen*; rus. *шершень*; polj. *szerszeń*) < pie. **k’rh₂s-en-* (Derksen 2008: 485) (usp. lit. *širšuõ*; lat. *crābrō*; stvnj. *hornuz*).

Danas standardno *stršljen* potvrđeno je od devetnaestoga stoljeća, a u leksikografiji prvi put u Broz-Ivekovićevu rječniku. Starije *stršen* i *sršen* zabilježeni su u povijesnoj leksikografiji: u Mikalje *stršen*, a u Habledića i Vitezovića *sršen*. Isti se oblik i danas može pronaći u čakavskim govorima, ponekad bez epentetskoga *t*: *stršēn* (Grobnik), *stržēn* (Novi Vinodolski), *sřšēn* (Šmrika i Kraljevica). Kajkavski govori dosljedno čuvaju oblik bez epenteze: *s’ršēn* (Varaždin), *s’ršan* (Gola), *s’ršan* (Sveti Đurđ).

U ostalim primjerima koji sadrže suglasničku skupinu *sr* umetanje dentala *t* nije zabilježeno (usp. ranije spomenute primjere *sram* < psł. **sormъ* i *srijeda* < psł. **serda*), što upućuje na to da nije riječ o sustavnome glasovnom zakonu, nego o tendenciji analoškoga ujednačavanja sloga koji sadrži skupinu *sr* prema slogovima koji sadrže inače čestu skupinu *str*. Također, u oba spomenuta primjera na stvaranje skupine *str* mogla je utjecati njihova nemotiviranost i izoli-

ranost, a analoški su oblikom i značenjem mogle utjecati riječi *oštar* (usp. *ostršen* ‘stršljen’, Žumberak prema Skok III, 323) i *stršiti*.

3.2. Promjena *žr* > *ždr*

Suglasnička skupina *ždr* nije postojala u praslavenskome prajeziku. Nastala je u kasnome općeslavenskom razdoblju nakon metateze likvida i ispadanja slabih poluglasova te je karakteristična samo za govore srednjojužnoslavenskoga područja. Od ovdje šest spomenutih leksema, pet ih je iz korpusa hrvatskoga standardnog jezika, a primjer *ždrniji* štokavski je dijalektni oblik potvrđen samo u Broz-Ivekovićevu rječniku. Holzer (2011: 78) promjenu definira kao „mijenu neslogotvornoga r iza ž u dr”. U starijoj literaturi spominje je samo Belić (2006: 125) koji mlađu epentezu kronološki ne razdvaja od starije.

3.2.1. *ždrijebe* < psl. **žerb-* (usp. stsl. *žrěbę*; rus. *жеребенек*; polj. *żrebię*; slov. *žrebe*; bug. *жребе* < pie. **g^werb^h-* (usp. grč. *βρέφος* ‘mlado od čovjeka ili životinje’)

U hrvatskome jeziku inovacija je potvrđena u leksikografiji sedamnaestoga stoljeća. U rječniku Pavla Rittera Vitezovića potvrđeno je *ždribe*, a u Mikalje *ždribac*. Najstarije potvrde oblika s epentezom na južnoslavenskome području potječu iz trinaestoga stoljeća.⁹ U hrvatskome jeziku starije oblike nalazimo još u šesnaestome stoljeću u prijevodu *Novoga zavjeta* Antona Dalmatina (*žribe*) te u Belostenčevu i Habledićevu rječniku, u kojima je zapisano *žrebe*. Danas se na štokavskome i čakavskome području pronalaze samo oblici s epentezom: *ždríbe* (Lika), *ždrebence* (Ilok), *ždrībàc* (Brač), *ždribàc* (Gacka), *ždribàc* (grad Pag), *ždríbe* (Povljana), dok se na kajkavskome području stariji oblici izmjenjuju s novijima: *žriĉbe* (Cerje), *žerĉbęc* (Gola), *žrĉbe* (Varaždin); *ždrĉbec* (Samobor).

3.2.2. *proždrijeti* < psl. **žer-/žr-* (usp. stsl. *po-žrěti*; rus. *жрать*; polj. *żreć*; slov. *žreti*) < pie. **g^werh₃-* ‘proždrijeti’ (usp. lit. *gėrti* ‘piti’; grč. *βιβρώσκω* ‘jesti’)

U hrvatskome jeziku potvrđeno je od sedamnaestoga stoljeća, a danas u standardu, samo u izvedenici *proždrijeti*. Vitezović navodi stariji oblik *žreti* usporedno s novijim *ždret*, a Mikalja u svome rječniku ima samo novije infinitive *žderati* i *ždirati* ‘crapulare’ te izvedenice *žderalo* ‘gozzo’ i *žderan’je* ‘crapula’.

⁹ Najstarija dostupna potvrda potječe iz *Povaljske listine* (1250.) dok ARj kao najstariju potvrdu navodi starosrpsku *Darovnicu kralja Milutina* s prijelaza trinaestoga na četrnaesto stoljeće.

Oblike s epentezom danas se nalazi u svim hrvatskim govorima. Štokavski govori beziznimno potvrđuju novije stanje: *žderat* (zapadna Hercegovina), *žderati* (Škabrnja, Sv. Rok). U čakavskome su u većini govora potvrđeni oblici s epentezom: *žderati* (Zlarin), *ždèrat* (Gacka), *žderàti* (Povljana), *žderàt* (Šmri-ka i Kraljevica), dok je oblik bez epenteze potvrđen na Braču kao *žeràt*. Rječnici suvremenih kajkavskih govora češće usporedno bilježe stariji i noviji oblik: *ždèrati*, *žrièti* (Cerje); *ždrèti*, *žrèti* (Varaždin), a rjeđe samo noviji: *žderàti* (Gola).

3.2.3. *ždrijelo* < psl. **žerdlo* (usp. strus. *жерело*; polj. *źródło* ‘izvor’; slov. *žrelo*) < pie. **g^werH-* ‘proždirati’

Isti korijen kao i u *proždrijeti*. Na južnoslavenskome području potvrđeno od trinaestoga ili četrnaestoga stoljeća¹⁰, a u hrvatskome jeziku od šesnaestoga stoljeća u dubrovačkih i dalmatinskih pisaca koji dosljedno upotrebljavaju epentetske oblike: Lucić *ždriilo*; Vetranović, Nalješković i Držić *ždrijelo*. U rječnicima Habelić i Belostenec navode stariji oblik *žrelo*, a Vitezović samo *ždriilo*, pa se može zaključiti da je u sedamnaestome stoljeću oblik s epentezom bio uobičajen na većemu dijelu hrvatskoga govornog prostora. U suvremenim čakavskim govorima prevladavaju noviji oblici: *ždrīlò* (Brač), *ždriilo* (Zlarin), *ždrêlac* ‘morski tjesnac’ (Kukljica), *ždrēlò* (Novi Vinodolski), dok kajkavsko područje potvrđuje starije oblike: *žrièle* (Cerje), *žrèlo* (Varaždin).

3.2.4. *ždrijeb* < psl. **žerb-* (usp. stsl. *žrěbii*; rus. *жребуй*; slov. *žreb*) < pie. **gerb^h-* (usp. stpr. *gīrbin* ak. jd. ‘broj’; grč. *γράφω* ‘urezati; pisati’)

U hrvatskome jeziku od petnaestoga su stoljeća usporedno potvrđeni oblici s epentezom i bez nje. Najstarije potvrde iz petnaestoga stoljeća još svjedoče *žrib*¹¹; Bernardin i Marulić pišu *ždrib*, a Antun Dalmatin usporedno upotrebljava *žrib* i *ždrib*. Rječnici sedamnaestoga i osamnaestoga stoljeća potvrđuju inovaciju: Mikalja navodi množinski oblik *ždribi*, a Vitezović i Della Bella *ždrib*. U osamnaestome stoljeću *žrib* postaje arhaizam, pa ga tako Stulić u svome rječniku navodi uz napomenu da se radi o riječi iz glagoljaške književne tradicije. U suvremenim govorima prevladava noviji oblik u čakavskim i kajkavskim govorima, dok dostupni štokavski dijalektni rječnici tu riječ ne navode ni u kojemu obliku. Na čakavskome području potvrđeno je *ždrīb* (Brač, Povljana, Vrgada), *ždrib* (Novi Vinodolski), a na kajkavskome samo izvedenica *ždrēbati* ‘izvlačiti ždrijeb’ (Varaždin), koja je zasigurno posuđena iz standarda.

¹⁰ Premda Akademijin rječnik kao najstariju potvrdu sa srednjojužnoslavenskoga područja navodi starosrpski dokument *Darovnica kralja Lazara*, riječ je potvrđena već u *Povaljskoj listini* te u toponimiji (Ždrelac na Pašmanu, 13. st.).

¹¹ Prema ARJ-u *Urbar blagajskih* iz 1453. i *Potvrda Frankopana* iz 1466.

3.2.5. *ždral* < psl. **žeravь*/*žbravь*-¹² (usp. strus. *жеравь*; polj. *żuraw*; slov. *žerjav*; bug. *жерав*) < pie. **gerh*₂ -/**grh*₂ - (usp. lit. *gervė*; grč. *γέρανος*; lat. *grūs* ‘ždral’)

U hrvatskome jeziku inovacija je potvrđena od Vrančićeva rječnika (*ždral*). Pisci starije dubrovačke književnosti dosljedno upotrebljavaju noviji oblik koji, ponekad usporedno sa starijim, potvrđuju svi rječnici sedamnaestoga i osamnaestoga stoljeća. Tako Vitezović, Belostenec i Della Bella usporedno navode oblike *žerjav* i *ždral*, pri čemu Della Bella napominje da je drugi oblik „dalmatinski”, dok Habledić spominje samo *žerjav*. Danas se u štokavštini i čakavštini pojavljuje samo oblik s epentetskim *d*: *ždrâl* (Imotski, Sv. Rok); *ždrôl* (Brač, Pitve i Zavala), *ždrâlĵ* ‘perad’ (Gacka), dok je na kajkavskome području proširen oblik iz prijevorne punine poznat iz ostalih slavenskih jezika: *žěrey* (Cerje), *žerjâv* (Zagorje), *žerj’qf* (Mursko Središće).

3.2.6. *ždrmnji* ‘žrvanj’ < psl. **žbrny* (usp. stsl. *žръny*; rus. *жёрнов*; polj. *żarna*; slov. *žrnev*) < pie. **g^wrh*₂- (usp. lit. *gìrna* ‘mlinski kamen’; grč. *βαρός* ‘težak’)

Nalazi se u Broz-Ivekovićevu rječniku, nastalo asimilacijom od neposvjedočenoga **ždrvnji*. U istome izvoru nalazi se i oblik *ždrmnjan*, kasnije još potvrđen samo u Akademijinu rječniku. Ovaj štokavski dijalektni oblik ujedno je jedini u kojemu se *r* nalazi u slogotvornome položaju. Zbog toga, kao i zbog činjenice da nije zabilježen u suvremenim štokavskim govorima, pretpostavlja se naknadno postanje vrlo ograničene distribucije. Standardni oblik *žrvanj* u opisima dostupnih govora nije potvrđen s epentetskim *d*.

3.3. Promjena *zr* > *zdr*

U praslavenskome jeziku suglasnička skupina *zdr* postojala je samo u rubnim primjerima poput ranije spomenutoga **nozdra*. Na kraju općeslavenskoga razdoblja postaje učestalija nakon ispadanja slabih poluglasova i metateze likvida: npr. psl. **sъdorъ* > hrv. *zdrav*, slov. *zdrav*, polj. *zdrowy*. Tendencija ujednačavanja slogova mogla je utjecati na umetanje neetimološkoga *d* u dijelu štokavskih i čakavskih govora. Promjena sigurno datira nakon metateze likvida (v. primjer 3.3.1.) i ispadanja slabih poluglasova (v. primjer 3.3.2.), a s obzirom na kasnu posvjedočenost, moguće je da je i mlađega postanja.

¹² Hrvatski standardni oblik *ždral* potječe iz prijevorne praznine koja se izvorno javljala u genitivu. Dočetno *l* vidljivo u hrvatskome i ruskome naknadno je umetnuto između psl. glasova **w* i **ĵ* te se kasnije poopćilo u nominativu. Treba dakle pretpostaviti praslavensku sklonidbu **žeravь*, g. **žbravlĵa*.

3.3.1. *zdrak, zdraka* ‘zrak, zraka’ < psl. **zorkъ* (usp. stsl. *zrakъ* ‘pogled’; rus. dij. *зорок* ‘pogled’; češ. *zrak* ‘lice’) < pie. **gʷrh₂-* (Derksen 2007: 548) (usp. lit. *žerėti* ‘sajiti’).

Potvrđeno od sedamnaestoga stoljeća u starijoj hrvatskoj književnosti (Gundulić, Palmotić) te u Mikaljinu rječniku. Kasnije *zdrāk* ‘raggio’ navodi Stulićev te Broz-Ivekovićev rječnik. Također, od devetnaestoga stoljeća potvrđeni su analoški oblici *ždrak* i *ždraka* nastali prema primjerima koji započinju suglasničkom skupinom *ždr*. Navode se u Broz-Ivekovićevu i Akademijinu rječniku, a danas se i jedne i druge usporedno nalazi u brojnim štokavskim i čakavskim govorima: *ždrak, zdrak* (Dalmatinska zagora i zapadna Hercegovina), *ždraka* (Škabrnja), *ždrak* (Sveti Rok); *zdrak* (Vrgada). Epentetski oblik ostao je ograničen na dijalektno štokavsko i čakavsko područje te nije ušao u korpus hrvatskoga standardnog jezika. Iz istoga korijena potvrđeni su ranije i oblici *zdračan, zdračje* (Kavanjin) te *zdračati, zdračiteljan, zdrakast* i *zdrakanje* (Stulić). U kajkavskim govorima potvrđeni su oblici bez epenteze: *zrâk* (Varaždin), *zrʹok* (Mursko Središće), pa se i u ovome primjeru granica uspostavlja između kajkavskih govora na sjeveru te čakavskih i štokavskih na jugu.

3.3.2. *zdreti* ‘zreti’ < psl. **zbrěti* (usp. stsl. *zrěti*; rus. *зреть*; polj. *źrzeć*; slov. *zreti* < pie. **gʷrh₂-* ‘starjeti’ (usp. stind. *járati* ‘starjeti’; grč. *γπαῦς* ‘starica’)

U hrvatskome jeziku potvrđeno od sedamnaestoga stoljeća (Palmotić), a od starijih leksikografa samo u Stulića. U devetnaestome stoljeću navodi se u Karadžićevu i Broz-Ivekovićevu rječniku. Danas je dobro potvrđeno u zapadnim štokavskim govorima: *zdriilo* ‘zrelo’ (Dalmatinska zagora i zapadna Hercegovina), *zdrijo* ‘zreo’ (Imotski) te pojedinim čakavskim govorima: *zdrīt* (Brač), *zdrījati* (Kukljica, Kolan). Kajkavski govori ponovno potvrđuju samo oblike bez epenteze: *zrėti* (Cerje), *zrʹeti* (Varaždin), *zrʹeijlī* (Mursko Središće).

3.4. Promjena *zr* > *zdr* na granici morfema

Osim unutar suglasničke skupine istoga morfema, umetanje neetimološkoga dentala zabilježeno je i na granici dvaju morfema. Svojevrsna *sandhi* pojava poznata je još iz staroslavenskih tekstova¹³, a u hrvatskome jeziku potvrđena je u primjeru *razdriješiti* < psl. **orzrěšiti*, ukoliko se ne radi o složenici od **orz* i **drěšiti*. U tekstovima je zabilježeno od trinaestoga stoljeća, a u leksikografiji prvi put u Della Bellinu rječniku. Danas se susreće u suvremenim čakavskim

¹³ Npr. *bezdranъ* < *bez ranъ* ‘bez rana’, *izdrōky* < *iz rōky* ‘iz ruke’ (Vaillant 1950: 76).

i štokavskim govorima, ponekad usporedno uz oblik *razriješiti*: usp. *razdrišiti* (Lika); *razdrišit*, *razrišit* (Brač). Drugi primjer za istu pojavu mogao bi biti glagol *izdriješiti* < psl. **jbz-rěšiti* potvrđen od šesnaestoga stoljeća (Lucić). Oba leksema arealno su ograničena na zapadnoštokavsko i čakavsko područje, što upućuje na to da je *d* ipak nastalo međumorfemskom epentezom.

4. Datiranje, arealno prostiranje i relativna kronologija

Iz osvrta na potvrde s epentetskim suglasnicima i njihove arealne rasprostranjenosti može se zaključiti da je inovacija vrlo staroga postanja. Nova epenteza dobro je posvjedočena na širem štokavskom području pa je tako uz hrvatske obuhvatila još srpske i crnogorske dijalekte, dok u govorima bugarskoga, makedonskoga i slovenskoga jezika nije zabilježena. U petnaestome stoljeću potvrđena je u Dalmaciji i Dubrovniku, a leksikografija sedamnaestoga i osamnaestoga stoljeća s toga područja beziznimno potvrđuje novije oblike, ponekad usporedno sa starijima. Na sjeveru kajkavski leksikografi u svojim djelima dosljedno navode oblike bez epenteze, pa tako starija hrvatska leksikografija po ovome pitanju pokazuje podjelu na štokavsko-čakavski areal, u koji su leksemi s provedenom inovacijom rano prodrli, te konzervativnije kajkavsko područje, na kojemu epenteza nije zabilježena. Suvremeni podatci iz dijalekata potvrđuju tu podjelu, uz rijetke iznimke na kajkavskome području, koje se mogu objasniti utjecajem standardnoga jezika u najnovije doba.

Relativna kronologija:

Navode se samo promjene relevantne za temu.

I. Satemizacija

Indoeuropski palatovelar **k'* odrazio se u praslavenskome prajeziku kao sibilant *s*, izjednačivši se tako s naslijedenim *s*. S obzirom na to da je praslavenska epenteza potvrđena i ispred psl. **s* < pie. **k'* i od psl. **s* < pie. **s*, zna se da je nastala nakon satemizacije.

II. Nestanak slogotvornih sonanata

Slogotvorni sonant **ʃ* odrazio se u baltoslavenskome prajeziku kao skupina *ir* ili *ur*. Ni u jednome primjeru za koji se zna da je u prajeziku imao slogotvorni sonant nije potvrđena epenteza. Moguće je da zbog slogotvornosti sonanta nije provedena u skupini **ʃr-*, a moguće je i da takvih primjera nema zato što je djelovala nakon desilabizacije slogotvornih sonanata. Usporedba s potvrdama iz baltičkih jezika upućuje na to da je druga mogućnost točna.

III. Praslavenska epenteza

U više praslavenskih riječi $*sr > *str$, što je potvrđeno u svim slavenskim jezicima. Skupina *sr* u primjerima iz pojedinih slavenskih jezika bez provedene epenteze dentala *t* nastala je naknadno. Promjena je nastupila nakon odvajanja praslavenskoga od baltičkih jezika jer u baltičkim jezicima nije dosljedno provedena.

IV. Metateza likvida

Zbog težnje za otvorenim slogovima CV strukture već u ranome praslavenskom razdoblju iz odstupanja sloga nestaju suglasnički segmenti, a kasnije se nastankom nazalnih samoglasnika i premetanjem likvidnih sonanata u praslavenskim skupinama *tort*, *tert*¹⁴ uklanjaju i preostali nesamoglasnički segmenti koji su se dotad mogli nalaziti na kraju sloga (Carlton 1991: 144f). Spomenutom promjenom u hrvatskome jeziku nastale su nove skupine sa strukturom *trāt*, *trēt*, što uključuje i nove skupine *sr* i *zr* u primjerima poput *srijeda* i *zrak*.

V. Nestanak poluglasova u slabome položaju

Na kraju općeslavenskoga razdoblja poluglasovi se uklanjaju iz sustava tako što se vokaliziraju ili nestaju. S obzirom na to da metateza likvida prethodi ispadanju slabih poluglasova, u skupinama *sbr*, *sbr*, *zbr* i *zbr* prije ispadanja došlo je do premetanja ako se iza sonanta nalazio neki drugi suglasnik. Ispadanje slabih i vokalizacija jakih poluglasova ujedno je i posljednja općeslavenska promjena (Carlton 1991: 165f). Sve promjene nastale nakon nje dio su samostalnoga razvoja pojedinih slavenskih jezika.

VI. Ranohrvatska (štokavsko-čakavska) epenteza

U skupinama *sr* i *zr* nastalima promjenama promjenom 4) zabilježena je nova epenteza, pa je tako u dva primjera potvrđeno $sr > str$, a zabilježeno je i $zr > zdr$ te $žr > ždr$. Nova skupina *str* nastala je analogijom, a *zr* i *žr* glasovnim zakonom, prilikom čega se na najvećemu području inovacija u skupinama *zr* i *žr* ne provodi ako se sonant nalazi u slogotvornome položaju. Tako se ni u jednoj govornici ne nalaze potvrde $**zdrno$ ili $**ždrtna$, ali je na ograničenome štokavskome prostoru zabilježeno *ždrnji* (v. 3.2.6.).

5. Zaključak

Prilikom uspostavljanja etimologija više hrvatskih riječi potrebno je napomenuti da je tijekom povijesti hrvatskoga jezika u dva navrata provedena epen-

¹⁴ t = konsonant, r = likvidni sonant

teza neetimoloških suglasnika *t* i *d*. Prvi put inovacija se pojavila još u praslavenskome razdoblju, što je vidljivo u svim slavenskim jezicima, a kasnije je novom epentezom obuhvaćen samo manji dio južnoslavenskoga područja. Nova južnoslavenska epenteza nastala je na kraju općeslavenskoga razdoblja, a prema zastupljenosti najdosljednije je provedena u štokavskim te većini čakavskih govora. Nasuprot tomu, kajkavština još uvijek dobro čuva starije oblike, o čemu svjedoče i povijesni kajkavski spomenici u kojima inovacija nije zabilježena.

Literatura:

- ARJ = *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika I–XXIII*. 1880. – 1976. JAZU. Zagreb.
- ARUMAA, PEETER. 1976. *Urslavische Grammatik, Bd. 2: Konsonantismus*. Carl Winter Universitätsverlag. Heidelberg.
- BELIĆ, ALEKSANDAR. 2006. *Historija srpskog jezika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- BEZLAJ, FRANCE. 1976. – 2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Inštitut za slovenski jezik – Mladinska knjiga. Ljubljana.
- CAMPBELL, LYLE. 1999. *Historical Linguistics*. MIT Press. Cambridge.
- CARLTON, TERENCE. 1991. *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Slavica. Columbus.
- CROWLEY, TERRY. 1992. *An Introduction to Historical Linguistics*. Oxford University Press. Oxford.
- DERKSEN, RICK. 2008. *Etymological Dictionary of Slavic Inherited Lexicon*. Brill. Leiden.
- HOLZER, GEORG. 1995. *Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall*. *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 41, 55–89. Wien.
- HOLZER, GEORG. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- SKOK, PETAR. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. JAZU. Zagreb.
- VAILLANT, ANDRÉ. 1950. *Grammaire comparée des langues slaves. Tome I: Phonétique*. IAC. Lyon.
- VINE, BRENT. 2002. On full grade *-ro-formations in Greek and Indo-European. *Indo-European Perspectives*. Ur. Southern, Mark. Institute for the Study of Man. New York.

Vrela:

Povijesna leksikografija

- VRANČIĆ, FAUST. 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*. Venezia. [Pretisak Novi Liber, Zagreb, 1992.]
- MIKALJA, JAKOV. 1651. *Blago jezika slovinskoga*. Ancona. [Pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.]
- HABDELIĆ, JURAJ. 1670. *Dictionar ili Rechi Szlovenske*. Graz. [Pretisak Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989.]
- RITTER VITEZOVIĆ, PAVAO. 1700. *Lexicon Latino-Illyricum*. [Art Tresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2009.]
- DELLA BELLA, ARDELIO. 1728. *Dizionario italiano-latino-ilirico*. Venezia.
- BELOSTENEC, IVAN. 1740. *Gazophylacium*. Zagreb. [Pretisak Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1972.]
- STULLI, JOAKIM. 1810. *Vocabolario italiano-illirico-latino*. Dubrovnik. [Pretisak O. Sagner, München, 1985.]
- BROZ, IVAN; IVEKOVIĆ, FRANJO. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb. [Pretisak Naklada Dominović, Zagreb, 2009.]

Dijalektni rječnici

- BABIĆ, IVAN. 2008. *Studenački rječnik*. Župni ured Studenci – Tiskara „Franjo Kluz” d. d. Studenci – Omiš.
- BARBIĆ, ANTE. 2011. *Rječnik Pitava i Zavale*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- BAŠIĆ, MILE. 2013. *Rječnik govora mjesta Škabrnje*. Vlastita naklada. Škabrnja.
- BELOVIĆ, STJEPAN; BLAŽEKA, ĐURO. 2009. *Rječnik govora Svetog Đurđa*. Učiteljski fakultet. Zagreb.
- BJAŽIĆ, SLAVKO; DEAN, ANTE. 2002. *Riznica zlarinskoga govora*. Prometej. Zagreb.
- BLAŽEKA, ĐURO; ROB, GROZDANA. 2014. *Rječnik Murskog Središća*. Učiteljski fakultet. Zagreb.
- BRALIĆ, IVANKA. 2014. *Čakavske biside moje i sih mojih z Šmrike i Kraljevice*. Udruga u kulturi „Stol”. Rijeka.
- GUSIĆ, IVICA; GUSIĆ, FILIP. 2004. *Rječnik govora Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine*. Vlastita naklada. Zagreb.
- JAPUNČIĆ, MILE. 1998. *Rječnik Sv. Roka*. Vlastita naklada. Zagreb.
- JURIŠIĆ, BLAŽ. 1971. *Rječnik govora otoka Vrgade*. JAZU. Zagreb
- KRALJEVIĆ, ANTE. 2013. *Ričnik zapadnoercegovačkoga govora*. Matica hrvatska – DAN d. o. o. Široki Brijeg – Zagreb.

- KRANJČEVIĆ, MILAN. 2003. *Ričnik gàcke čakāvšćine*. Katedra čakavskog sabora pokrajine Gacke. Rijeka.
- KUSTIĆ, NIKOLA. 2002. *Čakavski govor grada Paga s rječnikom*. Društvo Pažana i prijatelja grada Paga. Zagreb.
- LIPLJIN, TOMISLAV. 2002. *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora*. Garestin. Varaždin.
- LUKEŽIĆ, IVA; ZUBČIĆ, SANJA. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća*. Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine. Rijeka.
- MAHULJA, IVAN. 2006. *Rječnik omišaljskoga govora*. Riječki nakladni zavod. Rijeka.
- MARIČIĆ, TOMISLAV. 2000. *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*. Matica hrvatska. Zadar.
- MILKOVIĆ, IVAN. 2009. *Lička štokavska ikavica*. Pergamena. Zagreb.
- OŠTARIĆ, IVO. 2005. *Rječnik kolanjskoga govora*. Matica hrvatska. Zadar.
- SEKULIĆ, ANTE. 2005. *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- SOKOLIĆ, JOSIP; KOZARIĆ, GOJKO. 2003. *Rječnik čakavskog govora Novog Vinodolskog*. Vlastita naklada. Rijeka.
- ŠAMIJA, IVAN BRANKO. 2004. *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*. Društvo Lovrećana. Zagreb.
- ŠATOVIĆ, FRANJO; KALINSKI, IVAN. 2012. *Rječnik Čerja Zagrebečkoga*. Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina. Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Golden marketing. Zagreb.
- TIČIĆ, ANTE. 2004. *Rječnik govora mjesta Poveljane*. Matica hrvatska. Zadar.
- VEČENAJ, IVAN; LONČARIĆ, MIJO. 1997. *Rječnik Gole*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŽEGAREC PEHARNIK, MILAN. 2003. *Mali tematski rječnik samoborskoga kajkavskog govora*. Samoborfest. Samobor.

On the insertion of non-etymological dental stops in Croatian

Abstract

The paper deals with the insertion of the dental stops *t* and *d* in the history of the Croatian language. During the Proto-Slavic period, the non-etymological dental consonant *t* was inserted between *s* and *r* - this innovation can be defined as *Proto-Slavic excrescence*, since it was well-preserved in all Slavic languages. The best-known example of this sound change is the Proto-Slavic word **struja* ‘stream’, whose cognates are the Lithuanian *srauja* ‘stream’, the Old Indic *sravati*, and the Greek *ῥέω* ‘to flow’. *Proto-Slavic excrescence* emerged after the satemisation of the Indo-European palatovelars, but prior to the metathesis of liquid resonants, which took place in the early ninth century. After the disintegration of the Proto-Slavic language, the same type of sound change occurred in some South Slavic dialects, including the Štokavian and Čakavian dialects of Croatian. The new *South Slavic excrescence* affected the consonant clusters *sr*, *žr*, and *zr* creating new forms of inherited lexemes, such as *striješ* ‘frost’ (< PSl. **seršb*) and *ždrijebe* ‘foal’ (< PSl. **žerbę*). Many of these lexemes are attested in Standard Croatian, and this paper attempts to properly explain their history and etymology.

Ključne riječi: epenteza, praslavenski, etimologija, relativna kronologija, hrvatska narječja
Keywords: excrescence, Proto-Slavic language, etymology, relative chronology, Croatian dialects